

Tanulmány

Szabó Etelka

A hyperbola interpretációja a Collège de Presles retorikáiban

Pierre de la Ramée hyperbola–olvasatai

Abstract

The Figure of Increase (hyperbole) in the XVI Century French Ramist Rhetoric

In my study I propose to present the French ramist hyperbole–theories and to provide an overview of the most important conceptions which served as the basis of Ramée’s rhetoric. Hyperbole (sometimes called figure of increase) is a mental process by which statements are quantitatively or qualitatively exaggerated. It may be used to evoke strong feelings and to create a strong impression. This trope is often accomplished via comparison, similar, metaphor: that is why the XVI century French ramist rhetoric considered it as a trope based on the mechanism of the metaphor, but they also grasped its interference with metonymy. A comparison of the results of the theoretical approach and the conclusions issued from the empirical analysis of examples–two basic aspects of descriptive analyses–produces the most important result of my following paper.

1 A hyperbola elnevezése, elhelyezése a retorika felépítményében

A hyperbola kifejezés görög eredetű, jelentése a *ὑπερ + βάλω* [fölötte + vetek, dobok] szavakból eredeztetve föléhelyezés, meghaladás, átvitt értelemben: túlzás kifejezésből származtatható. Latin elnevezései egyrészt a görög kifejezés tükörfordításai (*superiectio, superlatio, transcessus*), másrészt a jelenség összetett voltára irányítják a figyelmet. Az *argumentum* elnevezés arra utal, hogy az érvelés egyik jellegzetes mechanizmusa, a beszéd tárgyának szemléletessé tevője. Az *excessus/excès* szóhasználat már egy másik jellegzetes szövegbeli funkcióját, a beszéd tárgyának eltúlozását emeli ki, míg a *dementiens* megnevezés azt sejteti, hogy a hyperbola révén a retorizált kifejezés igazságértéke fog megváltozni. A hyperbola a klasszikus retorikai hagyományban nem minősül egyértelműen besorolható jelenségnek, az egyes szerzők hol a trópus-, hol pedig az alakzatjellegzetet érzik dominánsnak. Melanchthon hatására Ramée és társai is a trópusok között tárgyalják, bár nem egységes az álláspontjuk abban sem, hogy tényleg trópus-e a hyperbola.

A hyperbola metafora egyik származtatott trópusaként került be a ramista retorikákba, bár a szerzők előrebocsátják, hogy besorolása nem kis gondot okoz. A hagyomány szerint a metafora interpretációs stratégiáját igényli (Lausberg §579), de a művelet hatóköre szövegekre terjed ki, azaz meghaladja a trópusok esetében meghatározott terjedelmet. Hogy mégis a trópusok közt kapott helyet, azt azzal indokolják, hogy a metaforára vezethető vissza, annak egyik változata (Fouquelin 1555/1990: 339), ezért nem lenne célszerű, ha két, egymáshoz

ennyire hasonlító, egyazon művelettel létrehozható formáció túlságosan távol kerülne egymástól. Áttekintve azonban a Ramée fellépését megelőző korok hyperbola-értelmezéseit, kiderül, hogy korántsem csak a metaforával interferál ez a jelenség. Származtatható a metonímiából és emiatt a synecdochéból is (Fónagy 1975), sőt az iróniával is számos ponton érintkezik. Mindemellett alakzatjellegéről sem lehet elfeledkezni, felfogható a fokozást szolgáló szó- illetve gondolatalakzatként is (Szabó & Szörényi 1998: 139), az *evidentia* erősítőjeként, sőt, sorjázó alakzat is eredményezhet hyperbolát. Mint az eddig megélegettekből is kitűnik, a hyperbola rendkívül összetett, nehezen tipizálható jelenség, amelyet Ramée és csoportja, bár számos aspektusból megvizsgált, de nem tudott egyértelműen definiálni.

1.1 *A hyperbola a klasszikus antik retorikákban*

A *Rhetorica ad Herennium*ban már megjelenik *superlatio*, azaz túlzás néven a szóalakzatok (*verborum exornationes*) között, ahová a hyperbolával rokonítható másik formáció, a *gradatio*, vagy a *climax* is tartozik. Tryphón is a fokozás egyik eszközeként veszi fel.¹ Mindkét szerző megjegyzi, hogy a hyperbola téves kijelentés, amely nemcsak felnagyít, hanem kicsinyít is a beszélő szándékának megfelelően.² A hyperbola – mondja a *Rhetorica ad Herennium* szerzője – állhat önmagában véve, vagy párosulhat hasonlattal, tehát hyperbolának minősíti a *sermo melle dulcior, corpore niveum candorem* típusú szófüzéseket. Quintilianusnál ugyan csak a fokozás egyik alakzata a hyperbola, amelynek célja a beszéd tárgyának kicsinyítése vagy felnagyítása, de költői értéke csak akkor van, ha a beszéd túlmegy az igazságon.³ Az, hogy a beszéd túlmegy az igazságon, még nem jelenti azt, hogy a hyperbolikus kifejezések teljességgel hazugságok, mert valamilyen módon a valóságot közvetítik, csak éppen nagyságrendi eltérésekkel, ahogy Seneca is megállapította: *in hoc omnis hyperbole extenditur ut ad verum mendacio veniat*.⁴

A quintilianusi példák többnyire az *Aeneis* híressé vált hasonlataiból vett szemelvények, az epikus költészet kötelező formulái (Létoublon & Montanari 2004: 31). A hyperbola általában szófüzésekre terjed ki, ezek pedig a quintilianusi logika szerint alakzatok és nem trópusok, akárcsak a hasonlat. A hasonlat és a metafora interferenciájára azonban már Arisztotelész is felhívta a figyelmet, ezért lehetséges, hogy a trópusok közé is felvehető.

A hyperbola, mint már az ókori retorikákból is kitűnik, műveletként, a fokozás műveleteként ragadható meg. A klasszikus retorikák olyan eseteken szemléltetik a hyperbola mechanizmusát, amikor egy dolog valamilyen tulajdonságát nagyítja fel, vagy kicsinyíti a beszélő.

¹ *Περὶ τροπῶν* 198, 31: ὑπερβολὴ ἐστὶ φράσις ὑπεραίρουσα τὴν ἀλήθειαν ἀυξήσεως ἢ μειώσεως χάριν.

² *Rhet. ad Herennium* IV, 33, 44: superlatio est oratio superans veritatem alicuius augendi minuendive causa, haec sumitur separatim aut cum comparatione.

³ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 67: hyperbolen audacioris ornatus summo loco posui; est haec decens veri superiectio, virtus eius ex diverso par augendi atque minuendi; fit pluribus modis [...] aut res per similitudinem attollimus [...] aut per comparationem.

⁴ *De beneficiis* VII, 23: Quoties parum fiduciae est in his quibus imperas, amplius est exigendum quam satis est, ut praestetur quantum satis est. In hoc omnis hyperbole extenditur, ut ad verum mendacio veniat. Itaque qui dixit, Qui candore nives, anteirent cursibus auras, quod non poterat fieri, dixit: ut crederetur quantum plurimum posset. Et qui dixit, Illis immobilior scopulis, violentior amne. Nemini hoc quidem se persuasurum putavit, aliquem tam immobilem esse, quam scopulum. Nunquam tantum sperat hyperbola, quantum audet: sed incredibilis affirmat, ut ad credibilia perveniat. Quum dicimus: „Qui beneficium dedit, obliviscatur?” hoc dicimus, similis sit oblito: memoria eius non appareat, nec incurrat. Quum dicimus, beneficium repeti non oportere, non ex toto repetitionem tollimus: saepe enim opus est malis exactore, etiam bonis admonitione. Quid ergo? occasionem ignorantem non ostendam? necessitates illi meas non detegam? quare nescisse se aut mentiatur, aut doleat? Interveniatur aliquando admonitio, sed verecunda, quae non poscat, nec in ius vocet.

Amennyiben a művelet révén felfokozott tulajdonság abszolúttá válik, már nem hyperboláról, hanem hyposztázisról beszélünk (Fónagy 1975).

1.2 Kitekintés: XVI. századi hyperbola–értelmezések

A ramista retorikára a legnagyobb hatást gyakorló melanchthoni elméletben a hyperbola helyet kap mind a trópusok, mind pedig az alakzatok között, mint az *amplificatio* egyik eszköze. Melanchthon az *Elementorum rhetorices libri II*-ban szűkszavúan csak annyit jegyez meg a hyperboláról, hogy tulajdonságai alapján inkább trópus, mint alakzat, lényege pedig, hogy a kifejezés beszédszituációra vonatkoztatott igazságértéke megváltozik (*ex contraria extenuatio*). Az igazságérték változása pedig jelentésváltozást eredményez, ezért indokolt a hyperbola trópusként való értelmezése, holott a művelet hatóköre alapján a gondolatalakzatok közé is fel lehetne venni. Korábbi retorikájában a hyperbola állandósult metaforaként (*metaphora perpetua*) szerepel (Melanchthon 1529: 18), amely által a beszélő szavahihetősége megkérdőjeleződik, hiszen a hyperbola vagy túl nagynak, vagy túl kicsinynek láttatja a beszéd tárgyát. Melanchthon nem tesz különbséget az igazságérték teljes vagy részleges megváltozása között, számára hyperbola az, ha a beszélő csak nagyságrendileg eltérő, de egyébként analóg terminusokat kapcsol össze. A hyperbola hasonló értelmezésével Scaliger poétikájában is találkozhatunk (Scaliger 1561: 121), ebben a műben is a terminusok közötti nagyságrendi eltérés tekinthető a trópus forrásának.

A kortárs angol retorikus, R. Sherry olvasatában a hyperbola (*increase*) gondolatalakzat (*figure of sentence*), lényege, hogy általa a beszélő többet mond el a tárgyról, mint amennyi valóban igaz is rá, tehát felnagyítja a dolgokat (Sherry 1550). Az *amplificatio* egyik típusaként szerepel a rendszerben, számos altípusa ismeretes, ezek közül a trópuselmélet szempontjából az a kategória érdemel figyelmet, amelynek lényege, hogy a beszélő által elmondottak és a kontextus között ellentmondás áll fenn (ibid.) – ez az ismérv pedig már nem feltétlenül a metaforával, hanem az iróniával rokonítja. Puttenhamnál is a quintilianusi definíció szerepel, a hyperbola elnevezés helyett pedig a *dementiens* (*lying figure*) elnevezést javasolja, mivel a hyperbola révén az eredeti kifejezés igazságértéke megváltozik (Puttenham 1588: 159-160). Melanchthon nyomán megkülönböztet *ultra fidem* és *ultra modum* hyperbolákat, attól függően, hogy a világ tényleges állapota és a szöveg tartalma, vagy pedig a kifejezés módja között alakul-e ki inkongruencia. Az igazságérték fogalmát azonban Puttenham és Melanchthon nem elsősorban logikai terminus technikusként használja. Az igazságérték megváltozása az ő olvasatukban úgy interpretálható, hogy a nagyságrendi eltérések miatt a befogadó reakciója eltérhet a beszélőtől elvárt magatartástól. Mindazáltal minden szerző egyetért abban, hogy – amint a XIX. században Fontanier megfogalmazta – a hyperbola túllép az igazságon, de valamilyen hasonlóság mindig felismerhető marad a világ adott állapota és a hyperbolikus kifejezés tartalma között, máskülönben ez a nyelvi képlet dekódolhatatlanná válna a befogadó számára (Fontanier 1830/1977: 124).⁵

1.3 A hyperbola meghatározása a ramista retorikákban

Omer Talon, aki a melanchthoni *metaphora perpetua*–elméletet veszi át, az allegóriát és a hyperbolát együttesen tárgyalja, és mindkettőt állandósult, egy szónál nagyobb terjedelmű meta-

⁵ Tout cela suppose que l'Hyperbole, en passant la croyance, ne doit pas passer la mesure; qu'elle ne dit pas heurter la vraisemblance en heurtant la vérité.

foraként mutatja be a mestere előadásából összeállított retorikában: *Hyperbole vero et Allegoria in metaphoris praecipuam laudem obtinent: et hic vulgo etiam praecipue collocantur* (Talon 1572: 20). Arisztotelészre hivatkozva felhívja a figyelmet arra, hogy a hyperbolák használata csodálatraméltó szépséget és fenséget (*sublimitas*) kölcsönöz a beszédnek. Stilisztikai funkciója mellett a hyperbola az angol szerzők által különösen kiemelt iróniával való interferenciáját is hangsúlyozza. A befogadó reakciói alapján Talon kétfajta hyperbolát különböztet meg, célszerűnek látja a negatív túlzást külön formációként felvenni *ἀπόφασις* néven. A negatív túlzások egészen más irányba viszik el a beszédet, a befogadóból a beszélő szándékával ellentétes reakciót válthatják ki. Az apofázist a ramisták elsősorban az ironia egyik származtatott trópusaként értelmezik, amely – egyebek mellett – a hyperbolával is interferálhat. Talon egyébként a Charles de Guise-nek címzett retorikájában a hyperbolát *argumentum* néven tárgyalja. A hasonlat azon változataként definiálja, amelyben az egész hasonlítás kifejtett formában van jelen, és ez párosul a hasonlósági viszony valamilyen irányban való eltúlzásával: *In unius autem verbi Hyperbole, si tota comparatio exponatur, protasis aliquid interdum maius ad amplificandum, interdum minus ad extenuandum habebit* (Talon 1549: 15).

Fouquelin külön fejezetben foglalkozott a hyperbolával, amelynek francia elnevezése – *superlation* – a *Rhetorica ad Herennium* szóhasználatát idézi. Közvetlenül az allegória és az enigma után veszi fel, mint a melanchthoni *metaphora perpetua* egyik alfaját. A fejezetet bevezető rövid fogalom–meghatározásban röviden csak kitérésnek (*excès*) illetve a jelentés fokozásának (*superlation de signification*) nevezi. Mindkét kifejezés megsejtet valamit a hyperbola lényeges tulajdonságaiból, és a jelenség olyan funkcionális aspektusaira is rávilágít, amelyekre a korabeli szakirodalom nem sok figyelmet fordít. Mint a Talon által idézett vergiliusi hasonlatból (Aen. VII, 808-809) is kitűnik, a ramisták olvasatában a hyperbola mint többszörös, összetett hasonlósági viszony valóban felerősíti a hasonló és a hasonlított dolog közötti analogikus viszonyt vagy hasonlóságot, a metafora valamely alapmechanizmusát, ugyanakkor a szövegen belül számos funkciót tölthet be, mint azt az idézett példák is bizonyítják.

1.3.1 *Fogalmi következtetések a hyperbolával kapcsolatban*

A rendelkezésre álló példaanyag szemlélteti, hogy maga a hyperbola fogalma mennyire tisztázatlan a XVI. századi franciaországi retorikai gondolkodásban is. Fouquelin részletes hyperbola–elemzéseiből kitűnik, hogy a Collège de Presles retorikusai, akárcsak elődeik, több jelenséget is hyperbolaként osztályoztak, és ilyen módon a trópusok közé soroltak, holott – mint a francia nyelvű példák is bizonyítják – nem minden esetben nyert az adott kifejezés figurális jelentéstartalmat.

A hyperbola trópusjellege abból adódik, hogy különféle nyelvi képekkel kiegészülve – mint a példák is igazolják, összekapcsolódhat metaforával, synecdochéval, iróniával – retorizált nyelvi képletet eredményez azáltal, hogy a hozzá kapcsolt trópus forrástartományát rendkívüli mértékben felerősíti, olyan mértékben, ahogy azt a metafora vagy akár a metonímia már nem képes. Az így létrejött jelenség funkcionális–pragmatikai szempontból már sok eltérést mutat az elsődleges formációhoz képest, és annál összetettebb interpretációs stratégiát igényel – ezekre a tulajdonságokra már Fouquelin is felhívja a figyelmet a kor nyelvészeti eszköztárával.

2 A hyperbola mechanizmusa, hatása és interpretációja

2.1 A hyperbola mint mechanizmus a ramista retorikák tükrében

A hyperbola létrejöttének indítékai működésében érhetőek tetten. Részletesen Fouquelin foglalkozik a jelenség mechanizmusával, és az általa kínált értelmezési stratégia, ha szóhasználat a reneszánsz gyakorlatát tükrözi is, meglepően sokat megelőlegez a XX. századi, már a kognitív szemléleten nyugvó interpretációkból. A hyperbola, mint jelenség komplex szemantikai és pragmatikai szempontokat is felvonultató elemzésére álljon itt egy konkrét példa. A szövegalkotó – Fouquelin példái közül egy Ronsard–szemelvényben – azt kívánja érzékeltetni, hogy Kephalosz milyen sokat sírt bánatában, és így pillantotta meg őt az arra repülő Auróra:

Elle vit dans un bocage
 Céphale parmi les fleurs
 Faire un large marécage
 De la pluie de ses pleurs.

A formáció két kulcsszava a *marécage* és a *pluie* – mondja Fouquelin, ezen a két kifejezésen keresztül ragadható meg a versrészlet interpretációja. A retorizált forma nyilván sokkal hatásosabb, mintha csak annyit mondana a beszélő: *Elle vit les larmes distillant des yeux de Céphale*. De miért hatásosabb? Céphale nem csak egyszerűen sírt, hanem könnyei sűrű esőcseppként hullottak, olyan mennyiségben, hogy a lugast (*bocage*) hatalmas mocsárrá változtatták. Fouquelin mai szemmel kissé naiv, de a jelenség lényegét mindenképpen sejtető magyarázatai felfedik a hyperbola hatásának okait. Maga a hyperbola két metaforán nyugszik, egy főnévin (könnyezés = eső) és egy igein (könnyezik = ingovánnyá változtatja a talajt). A két metafora szoros egységet alkot, mivel a részletben domináns cselekvéshez, a síráshoz kapcsolódnak, ezt a jelenséget nevezték Melanchthon nyomán a ramisták *metaphora perpetuának*. Azonban ez a metafora a befogadó számára erős túlzásnak hat, a „hagyományos” könnyezés = eső metaforán jóval túlmutató képet eredményez, amely nemcsak a végletekig felfokozott (*amplifiée*), hanem nagyon erős érzelmi töltete is van (*affectée*) (Fouquelin 1555/1990: 340). Modern megfogalmazásban azt mondhatnánk, hogy a metafora forrástartományában szereplő cselekvés (*faire un large marécage*) azonban olyan mértékben felerősíti a céltartományt, hogy az így létrejött kifejezés a befogadó számára nem csupán a metafora interpretációs stratégiáját igényli. Érzékelnie kell, hogy a szövegben megjelenő tevékenység és a céltartományban rejlő cselekvés, a sírás között jelentős nagyságrendbeli eltérés van. Emiatt az eltérés miatt a metafora a „visszajára fordul”, azaz az „elvárt” reakcióval (együttérzés) elmentés megnyilvánulást válthatja ki a befogadóból, komikus hatást kelt.

A szöveg befogadója éppen fordítva járja végig ezt a gondolati utat: először „korigálja” a metaforát, azaz érzékeli, hogy a forrástartományban szereplő dolog vagy cselekvési forma és a céltartomány között nagyságrendbeli eltérés van, amelyet csökkentve a metafora értelmezési stratégiájának segítségével megfejti a szóképet. A műveletek végrehajtásához a befogadó fogódzókat is kap, jelen esetben, hogy a hyperbola alapmetaforája egy mindenki által ismert prototipikus nyelvi képre vezethető vissza. Ennek jócskán felnagyított, ironikus színezetű változata kerül a metafora forrástartományába. Nyelvi–kognitív kompetenciája révén a befogadó dekódolja a hyperbolikus metaforát (*métaphore hyperbolique*), és éppen ez a többlépcsős aktív interpretáció lesz a hatékony kommunikáció alapja.

A hyperbola létrejötte visszavezethető különféle kommunikatív szándékokra, úgy is, mint a fokozás (*amplification*), amelynek hatékony eszköze is a költői szövegekben (Fouquelin 1555/1990: 340), valamint az előző példából is felismerhető nyelvi humor, a játékosság attitűdje. Ennek illusztrálására Fouquelin Ronsard II. Henrikhez írt ódáját citálja, amelyben az alattvalóknak a király iránt érzett hódolatát, tiszteletét érzékelteti humoros formában. Bármilyen nagy kiterjedésű is Franciaország, a király, ha egyet köhint, azt mindenütt meghallják:

Tu es tant obéi quelque part où tu sois,
 Que de la mer Bretonne à la mer Provençale,
 Et des monts Pyrénés aux portes d'Itale,
 Bien que ton règne soit largement étendu,
 Si tu avais toussé, tu serais entendu.

A klasszikus óda–szövegtípus újbóli konfigurációja mellett az idézetben humorforrásként szolgál a cselekvő személyének fogalmi integrációja is. A király fogalmáról a szöveg befogadója a szöveggel való találkozása pillanatában megalkot egy kognitív modellt, azaz lényegében identifikálja a beszélőt (Attardo 2002: 232), ezzel aktivál egy adott fogalmi keretet, jelen esetben az „uralkodó, felsőbb hatalom” fogalmi keretét. Ez a kognitív modell arra ösztönzi a befogadót, hogy előzetes elvárásokat alakítson ki a szöveggel kapcsolatban, amelyek azonban esetünkben nem fognak beteljesedni, így pusztán a fogalmi keretek aktiválása révén inkongruencia lép fel. Sztereotipikusan ugyanis nem a köhécselés az uralkodók jellemző, prototipikus tevékenysége.

2.2 *A hyperbola hatása és funkciója*

A hyperbola – mint már említettük – az egyszerű trópusoknál lényegesen erősebb érzelmi reakciót vált ki a befogadóból (Fouquelin *ibid.*), nem pusztán csak információt közöl, azaz általánosan jellemzi ezt a formációt egy olyan pszichikai hatás, amelynek következtében a befogadóban a beszéd tárgyával kapcsolatban – gyakran szélsőséges – érzelmek ébrednek. A befogadó attitűdje annak függvényében, hogy a hyperbola társul-e egy másik formációval, sokféle lehet, a végtelékig felerősített hyperbola pedig az elvárttal ellentétes reakciót is kiválthatja. Alapvetően a szöveg élénkítése (*vivacitas*), díszítése, a mondanivaló nyomatékosításának vágya hívja életre, mert az ilyen módon felnagyított nyelvi képek sokkal többet megsejtetnek a mondanivaló lényegéről.⁶

2.3 *A hyperbola működése szövegbeli helyének megfelelően*

Arról, hogy a szöveg egyes pontjain milyen gyakorisággal fordulhat elő a hyperbola, és hogy a hyperbola szempontjából beszélhetünk-e kitüntetett szöveghelyekről, sem Fouquelin, sem pedig Talon – így áttételesen Ramée sem – tesz említést. Az általuk idézett vagy hivatkozott példák elemzése alapján elmondható, hogy a hyperbola a szöveg bármely pontján előfordulhat, terjedelmét kizárólag a szövegalkotó ízlése és belátása szabja meg, ahogy Geoffroy de Vinsauf középkori verses retorikájában is olvashatjuk: *Currat yperbolicus, sed non discurrat*

⁶ *Inst. Oratoria VIII, 6, 76 skk: Conceditur amplius dicere, quia dici quantum est, nont potest: meliusque ultra, quam citra stat oratio.*

inepte / sermo: refrenet eum ratio placeatque modestus / finis, ut excessum nec mens abhorreat auris (Poetria nova 1013-15).

2.4 *A hyperbola előfordulása különböző szövegtípusokban*

Bár Ramée előrebocsátja, hogy ez a formáció minden szövegtípusban megfigyelhető (Ramée 1547/1581: 147), a XVI. századi gyakorlatnak megfelelően, Ramée és társai is kizárólag szépirodalmi igényű szövegekkel illusztrálják a hyperbola magyarázatát. A klasszikus hagyományban az epikus költők élnek vele, már Homérosznál megtalálhatók a halmozott, hyperbolikus hasonlatok (Letoublon & Montanari 2004: 32-33). A szónoklat érvelésének is kiváló eszköze, különösen a *genus demonstrativum*ban a *laudatio* vagy a *vituperatio* részeként, erre francia nyelvű példát nem közölnek, mert a politikai szónoklatok elemzése nem szerepelt a nők retorikaoktatásában. A kortárs lírikusok, a Pléiade költői azonban a legkülönbözőbb műfajokban élnek vele, kezdve Ronsard himnusz–paródiájától, a görög szerelmes regény fordításán vagy Baïf szerelmes versein keresztül egészen Du Bellay verses Biblia–parafrázisáig. Fouquelin a hyperbolához nem keres példát a kortárs értekező prózából, sem a vallásos irodalomból, a példaanyag kivétel nélkül a kortárs lírai költészetből vagy regényirodalomból származik.

3 **A hyperbola bennfoglalt alakzatai és alakzattársításai**

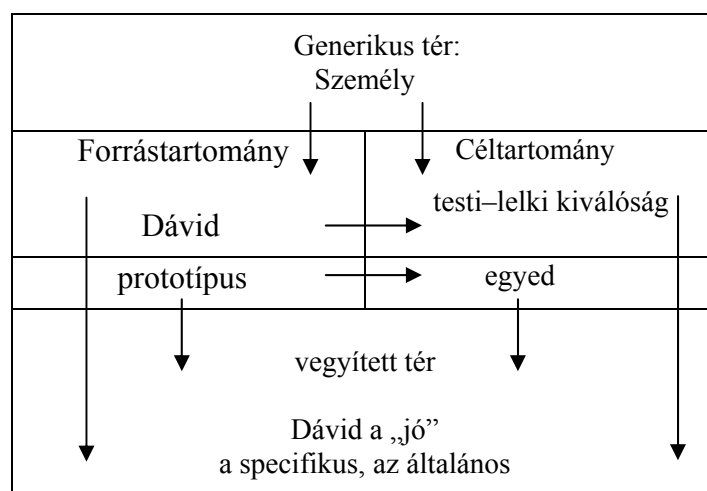
Ramée munkacsoportja nagyon részletesen vizsgálta a hyperbola lehetséges alakzattársításait – ide értendő természetesen minden olyan formáció, amelyben a hyperbola egy másik retorizált képlettel, trópussal vagy hasonlattal együtt áll. A hyperbolával társítható alakzatokat és trópusokat a XVI. századi retorikák nem tárgyalták ilyen részletességgel, de hasonló vizsgálatokat már találunk például Susenbrotus retorikájában, aki már megemlítette, hogy a hyperbola összekapcsolódhat *adagiummal*, hasonlattal, *denominatio*val vagy *epithetonnal* – ám ezek a formációk nem mind minősülnek retorizált nyelvi jelenségnek, az *adagium* elsősorban szövegtípus, az *epitheton*nak pedig a XVI. században már többnyire nem tulajdonítanak figurális jelentést. A Ramée-féle alakzattársítás–vizsgálat nagyon részletes, ám nem tartalmazza a lehetséges összes kombinációt, emiatt a felvázolt rendszer kiegészítést igényel.

3.1 *Katakrézis*

Mint a példák is igazolják, a hyperbolának nevezett jelenség számos formációval rokonítható vagy társítható. A ramista retorikák elsősorban a metaforával való összekapcsolódását emelik ki, ebben az esetben, mint a Ronsard–versben is láthattuk, a metafora forrástartománya olyan mértékben felerősödik, hogy jelentős nagyságrendbeli eltérés alakul ki a céltartomány és a forrástartomány elemei között. Fouquelin ezen a jelenségen belül megkülönböztet egyszerű és hyperbolikus/túlzó metaforákat (*métaphore excessive ou superlative*), amennyiben ugyanazt a reakciót váltják ki a befogadóból, mint az „egyszerű” metaforák. Azonban, mint a síró Céphale példája is mutatta, a túlzó (*trop hardie*) metafora a beszélő szándékával, elvárásával merőben ellentétes hatást kelthet. Ezek a metaforák már a ramista szóhasználatban nem is metaforák, hanem katakrézisek, így a hyperbola nem csupán metaforával, hanem katakrézissel is társulhat, így jön létre a katakrézises hyperbola (*hyperbole catachrétique*). Du Bellay *Monarchie de David et Goliath* című versében Góliát így szól a kis Dávidhoz:

Dis-moi chétif de ta vie ennuyé,
 Petit bout d'homme, et honte de nature

Fouquelin a *bout d'homme* kifejezést emeli ki, hogy szemléltesse a hyperbolikus metaforának nevezett jelenséget. Góliát válogatott sértésekkel illeti Dávidot, hogy az félelemmel eltelve visszalépjen a küzdelemtől. Sértései közül azonban a „természet szégyene” (*honte de nature*) metafora, ha lehet, még kifejezőbb és erőteljesebb, talán jobban visszaadja, hogy milyen módon is foglalja magában a hyperbola a katakrézist. A „Dávid = természet szégyene” metafora a megszemélyesítés kanonizált trópusa, Dávid személyében egy absztrakció, a létező legnagyobb csúfság, a szégyen antropomorfizálódik. A perszifikáció lényege, hogy a képzeletbeli entitás emberi lényként konceptualizálódik, egyike az emberi gondolkodásban kódolt alapmetaforáknak, mivel a világ dolgait eleve úgy szemléljük, mintha azok is cselekvő, emberi lények lennének (Hamilton 2002: 4). Egy kognitív predispozíció segítségével a befogadó – és a szöveg által sugallt beszédhelyzetben a címzett, tehát maga Dávid – azonnal képes konceptualizálni magát a karaktert, azaz Dávidot. A leképezés egy megszemélyesített forrástartomány és egy absztrakt céltartomány között jött létre, ez utóbbi a forrástartomány révén nyeri el perszifikált státusát. Dávidot ellenfele felruhazza minden elképzelhető negatív tulajdonsággal, mint ahogy a megelőző verssorok is érzékeltetik: satnya, életunt, rosszindulatú törpe – ezeket az emberi tulajdonságokat a befogadó tudata a forrástartományból (Dávid) a céltartományhoz (szégyen, csúfság, a „természet megcsúfolása”) kapcsol. Fouquelin rámutat, hogy egy a szókép nem csak egyszerű metafora, hanem már katakrézis: Góliát ugyanis nem akárkit, hanem Izrael legnagyobb hőst nevezi a természet megcsúfolásának, azaz a forrás- és a céltartomány elemei között nem hasonlóság, hanem erős ellentét feszül. Prototipikusan ugyanis Dávid király alakjához csupa pozitív tulajdonság kapcsolódik: szépség, erő, hősiesség, bátorság. Így a létrejött katakrézis ellentétjére változtatja a hagyományos „Dávid = a természet csodája” metaforát, amelynek hatását a sorjázó negatív metaforák tovább erősítik. Az alapmetafora a következőképpen épül fel. A metafora forrástartományába Dávid király alakja kerül, míg a céltartományban a neki tulajdonított válogatott kiváló tulajdonságokat találjuk: szépség, jóság, bátorság. A két tartomány összekapcsolódása eredményezi a vegyített térben létrejövő „Dávid = a legderékabb ember” képet, amelynek révén Dávid mint minden emberi kiválóság prototípusa jelenik meg:

A sértések címzettje, Dávid, érzékelve az ellentmondást Góliát szóképe és a valóság között, és a dekódolva az egymás után sorjázó metaforákat, nemhogy megfutamodik, hanem annál inkább ég a harci vágytól. A Fouquelin által kiemelt erős affektív tartalom ebben a példában is felfedezhető.

3.2 *Ironia hyperbolica*

A két formáció összekapcsolásával viszonylag részletesen csak Ramée foglalkozik a quintilianusi trópuselmélet bírálatában (Ramée 1547/1581: 147). A hyperbola és az irónia összekapcsolódását *ironia hyperbolicának* nevezi, és példaként Iuvenalis szatírát hozza fel. Mivel a ramista irónia–értelmezés szerint az irónia lényege, hogy az implicit és az explicit jelentés között ellentét feszül, a hyperbolával társított irónia révén ez az ellentét fokozódik egészen a túlzásig. Az, hogy mi számít *ironia hyperbolicának*, mint a szüksézzavú definícióból is kitűnik, rendkívül nehezen ragadható meg, hiszen az, hogy mi számít túlzásnak és mi „egyszerű” iróniának, az a befogadó nyelvi–retorikai kompetenciájának, a beszéd tárgyához való viszonyának és a beszédszituációt meghatározó tényezők függvénye. Sajnálatos módon Ramée nem közöl semmilyen konkrét nyelvi példát a jelenség pontosabb bemutatására, a kortársak műveiben pedig nem szerepel ez az alakzattársítás. Az *ironia hyperbolica* feltételezését indokolhatja az a tény, hogy hasonlóan a többi trópuszt eredményező művelethez, az irónia műveletével is jöhet létre olyan nyelvi kép, amelyben a megjelölt minőség vagy mennyiség mérhetően nem reális.

3.3 *Hyperbola és hasonlat – sorjázó hasonlatok*

A hasonlat és a hyperbola társítására Talon első retorikájában az *Aeneis* VII. énekéből idéz:

Illa vel intactae segetis per summa volaret
 gramina, nec teneras cursu laeisset aristas

Az akkoriban mindenki számára közismert részletnek Talon csak két sorát idézi, így a szöveget felületesen ismerő olvasó nem ismeri fel a hyperbolát a szemelvényben.⁷ Az idézet maga annak a hasonlatnak a részlete, amelyben Turnus seregszemléjében a hadra kelt latumiak között megjelenik Camilla, a volscus amazon. A több soron keresztül kibomló hasonlatban Vergilius a lovagló Camilla ügyességét hangsúlyozza. Camilla vágató lovával szinte repül, mint ahogy a magvető kezéből szétszállnak a magvak a levegőben, még a sarló nem érte, gyenge kalászkok fejét sem súrolja, vagy mint ahogy a tenger [...]. Az epikus költészetben gyakori hasonlatok Vergiliusnál gyakorta egymás után sorjáznak, mintegy egymásra rálicitálva, hogy még jobban érzékeltessék a beszéd tárgyának rendkívüliségét, amelynek visszaadására a „hétköznapi” szóképek már nem alkalmasak (Lamy 1699/1998: 169). A hyperbola alapfunkciója, a túlzás itt abban érhető tetten, hogy a földi halandó Camilla nagyon is hétköznapi cselekvését (lovaglás) természeti jelenségekhez (tajtékos tenger, szél) hasonlítja egyre erősödő képek segítségével.

⁷ A teljes hyperbola: Hos super advenit Volsca de gente Camilla / agmen agens equitum et florentes aere catervas / bellatrix, non illa colo calathisve Minervae / femineas assueta manus, sed proelia virgo / dura pati cursuque pedum praevertere ventos; / illa vel intactae segetis per summa volaret / gramina, nec teneras cursu laeisset aristas, / vel mare per medium fluctu suspensa tumentis / ferret iter, celeres nec tingeret aequore plantas. (Aen. VII, 803-811 skk.)

4 Összefoglalás

A hyperbola a klasszikus trópusfelfogás értelmében, amely a nyelvi képeket egyszerre műveletként és funkcióként láttatja, a nehezen megragadható, sokféleképpen megközelíthető jelenségek közé tartozik. Mint a retorikatörténeti összefoglalások és a ramisták leírásai is sugallják, a formáció helyet kaphat a trópusok között, mint átvitt értelmű beszédet eredményező művelet, mert a megjelölt mennyiség vagy minőség bizonyos értelemben mérhetően nem reális, tehát a megnyilatkozás jelentése nem lehet szó szerinti. Alakzatként való értelmezése mellett az szólhat, hogy a művelet hatóköre szófűzésekre is kiterjedhet. Mind a trópusként, mind az alakzatként értelmezett hyperboláról elmondható, hogy általában valamilyen másik formációval társítva fordul elő. Trópusként a hyperbola a vele összekapcsolt nyelvi kép, a metonímia, a metafora vagy a synecdoche forrástartományát erősíti fel olyan mértékben, amelyre önmagában az analógia, a hasonlóság vagy az érintkezési viszony nem képes, emiatt válik irreálissá a beszéd tárgyának mennyisége vagy minősége. Mivel a ramista trópuselmélet csak négy műveletet feltételez, nem kerülhetett be önálló műveletként a rendszerbe, holott a szerzők által közölt példák inkább azt bizonyítják, hogy nem kötődik kizárólagosan egy művelethez sem.

Irodalom

- Attardo, S. (2002): *Cognitive Stylistics of Humorous Texts*. In: Semino, E. & Culpeper, J. (eds.): *Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Fónagy, I. (1975): *Hyperbola*. In: *Világirodalmi Lexikon IV*. Főszerk.: Király István. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fouquelin, A. (1555/1990): *La Rhétorique française à très illustre princesse Marie, Reine d'Écosse*. In: *Traité de poétique et de rhétorique de la Renaissance, introduction, notices et notes par M. Simonin*. Paris.
- Hamilton, C. (2002): *Conceptual Integration in Christine de Pisan's City of Ladies*. In: Semino, E. & Culpeper, J. (eds.): *Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Isidorus Hispalensis: *Isidori Hispalensi Etymologiarum sive Originum libri XX. Scriptorum*. Oxford: Classicorum Bibliotheca Oxoniensis.
- Lausberg, H. (1960): *Handbuch der Literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. München: Max Hueber.
- Létoublon, F. & Montanari, F. (2004): *Les métaphores homériques*. In: Celentano, M.S., Chiron, P. & Noël, M.-P. (éds.): *SKHÈMA/FIGURA. Formes et figures chez les Anciens. Études de Littérature Ancienne 13*. Paris: Éditions Rue d'Ulm, Presses de l'École normale supérieure.
- Melanchthon, Philip (1529): *Institutiones rhetoricae longe aliter tractatae quam antea*. Regnault, F. (ed.). Paris.
- Melanchthon, Philip (1532): *Elementorum rhetorices libri duo*. Colin, S. (ed.). Paris.

- Naschert, G. (1998): Hyperbel. In: Ueding, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 4, 115-122. Tübingen: Max Niemeyer.
- Puttenham, George (1589): *The Arte of English Poesie. The Third Booke of Ornament*. Field, R. (ed.). London.
- Ramée, Pierre (1547/1581): *Rhetoricae distinctiones in Quintilianum*. In: Wechel, A. (ed.): *P. Rami scholarum rhetoricarum, seu quaestionum brutinarum in Oratorem Ciceronis*. Lib. XX. Frankfurt.
- Rhetorica ad C. Herennium*. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Quintilianus, Marcus Fabius: *Institutio Oratoria*. Institutionis Oratoriae Libri XII. Lipsiae: Teubner.
- Scaliger, Iulius Caesar (1561): *Poetices libri septem ad Sylvium filium Iulii Caesaris Scaligeri*. Lyon: A. Vicentium.
- Seneca, Lucius Annaeus: *De beneficiis*. Charpentier, M. & Lemaistre, F. (eds.) Paris: Garnier, 1860.
- Sherry, Richard (1550): *A treatise of schemes and tropes*. London
- Susenbrotus, I. (1576): *Epitome troporum ac schematum et grammaticorum et rhetoricorum ad auctores tum prophanos tum sacros intelligendos*. Kingston, J. (ed.). London.
- Szabó, Z. & Szörényi, L. (1998): *Kis magyar retorika*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Talon, Omer (1549): *Rhetorica, ad Carolum Lotharingum Cardinalem Guisianum*. David, M. (ed.). Rheims.
- Talon, Omer (1572): *Audomari Talæi rhetorica, e P. Rami regii professoris prælectionibus observata*. Wechel, A. (ed.). Paris.
- Tryphon: Περὶ τρόπων. In: *Rhetores Graeci*. I–III. Spengel, L. (ed.). Lipsiae: Teubner.
- Ueding, G. (red.)(2003): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Max Niemeyer.